

Fra Ivan Šarčević*

Demistifikacija identiteta i odgovornost

Ovo izlaganje/razmišljanje u povodu Dana državnosti Bosne i Hercegovine uključuje nekoliko pretpostavki. Prva je da je Bosna i Hercegovina u svojim granicama međunarodno priznata država i da, barem u našem vremenu, u vremenu ovdje prisutnih generacija, izvana, iz bližnjega, a i daljnijega susjedstva, ne postoji opasnost njezine razgradnje. Nefunkcioniranje i odatle nenastanljivost Bosne i Hercegovine kao države leži najviše u unutarnjim dezintegrirajućim nacionalističkim faktorima koji su legitimirani i legalizirani važećim temeljnim državnim aktom – Daytonskim ugovorom, odnosno ustavom. Taj ustav, nažalost, nije oktroiran, jer je od svih sudionika potpisan (izuzev K. Zubka). Proizašao je više iz zahtjeva da se što prije prekinu sukobi, a ne da se pronade što optimalnije unutarnje uređenje nove države. Najmoćnijim (američkoj strani) i najnemoćnijim (bošnjačkoj strani na čelu s A. Izetbegovićem) akterima njegova potpisivanja više je bilo stalo do prekida rata, kakvog-takvog mira, nego do pravedna rješenja. A u pregovorima, onaj koji ima moćnije pozicije, čak i kada pravi ustupke i kompromise, ipak manje gubi od onoga koji je već gubitnik i čije su vojne, političke i diplomatske moći slabije. Daytonski ugovor/ustav je najveća pravna kočnica svih budućih pravednijih rješenja za ovu državu.

U atmosferi „prenagljenoga mira“ (R. Schreiter) tvorci Daytonu nisu uzeli u obzir ni povijesni, ni kulturološki, ni nacionalni, ni pravni (republički) specifični sadržaj Bosne i Hercegovine, nego su na njoj rješavali nacionalna pitanja gotovo čitave bivše države. Na njoj su htjeli završiti sve „jugoslavenske“ (miloševićevske) ratove i riješiti gotovo čitavo jugoslavensko nacionalno pitanje, posebno ono najteže, „srpsko pitanje“. Od Bosne i Hercegovine i na njoj su napravili najkrvaviji kockarski stol definitivnog „razbaštinjenja“ prošle države i „lešinarsku jagmu“ nad mrtvacem. U tom smislu Bosna i Hercegovina je bila zadnji poligon šire politike, naime poligon politika glavnih bivših republika, odnosno novih država: Srbije i Crne Gore, s jedne, i Hrvatske, s druge strane, te neusuglašenih međunarodnih faktora. Unutarnja podjela BiH na nepravedne entitete odista je posljedica potvrde genocida i ubijanja, ratnih osvajanja i progona, logora i etničkoga čišćenja, ali je ona i posljedica domaćih i međunarodnih politika „ravnoteže moći“, šire od Bosne i Hercegovine, politike koja se konačno „dogovorila“ o podjeli nacionalnih teritorija kao kompenzaciji, posebno za srpske izgubljene teritorije (a i vlast) u Hrvatskoj, na Kosovu, pa i u Crnoj Gori.

Iako je politika samostalnosti i suverenosti Bosne i Hercegovine izvanjski pobijedila, njezine unutarnje politike nastavljaju ratne ideologije kojima je cilj da se u neko buduće vrijeme, u nekim pogodnim širim konstelacijama, ova država razgradi po teritorijalno-nacionalnom ključu. Mišljenja sam, koliko god to djelovalo apokaliptično, da na takav način ova država nema budućnosti. Rješenje vidim u novom, doista novom dogovoru političkih nasljednika daytonskoga ugovora koji će, ako ne poništiti ratne i daytonske

* Autor je doktor teologije i profesor na Franjevačkoj teologiji Sarajevo. Tekst donosi neizmjenjen govor koji je autor održao u Sarajevu 21. 11. 2012, na Fakultetu političkih nauka.

nepravde, ali će ih svakako radikalno promijeniti. U protivnom, neke buduće generacije popravljat će prošlost, možda i krvavije od naših generacija. Upravo u toj opasnosti i toj odgovornosti za budućnost leži motiv a i nada koji bi, tako smatram, trebali pokretati političko i svako drugo javno djelovanje u Bosni i Hercegovini, a koji su i mene potakli da se prihvatim poziva gospodina dekana da govorim pred ovim uvaženim skupom, iako nisam ni političar ni politolog.

Htio bih nakon ovih uvodnih rečenica ponuditi za razmišljanje nekoliko teza koje mi se čine važnim za sve nas ovdje i za sve građane naše države. Riječ je o traženju onoga što ovoj državi i našim nacionalno-getoiziranim društvima nedostaje: *kohezivna društvena forma ili integrirajući modeli mišljenja i djelovanja*. Svjestan sam da ponuda bilo čega kohezivnog i integrirajućeg kod mnogih izaziva sumnju pa i odbacivanje, jer sve što ima prizvuk zajedničkoga, „suživotnoga“, oni u polazištu odbijaju stavom nehtijenje koju opravdavaju gotovo ontološkom nemogućnošću da se živi s drugima. No, i s druge strane, htio bih izbjeći i ono apriorističko prihvaćanje svakoga spomena „zajedništva“ u kojem nema nužnih distinkcija, ono podvođenje svih kohezivnih formi na neke prošle, navodno poznate, koncepte tolerancije i suživota kojih u stvari u prošlosti nikada nije bilo na onaj način kako ih se iz današnje perspektive vidi, tumači i politički koristi. Mi smo se, zapravo, strovalili ispod razine svake prošle forme suživota te u odgovornosti moramo tražiti, teorijski i praktično, nove kohezivne i integrirajuće elemente. Pri tome ne mislim na koheziju neke društvene utopije budućega zajedništva koja je nerealna i neostvariva.

Prerečeno u druge kategorije, u našoj mladoj državi, u kojoj je staro načelo „državnog razloga“, ili ako hoćemo revolucionarni ideologem „bratstva i jedinstva“, zamijenjen „entitetskim razlogom“, odnosno „nacionalnim interesom“, čak i onda kada se on skriva pod maskom „državnog patriotizma“, u državi koju istodobno pogađa divlji etno-kapitalističko-tržišni koncept obesmišljavanja socijalne države, gotovo je nemoguće zahtijevati bilo kakvu paradigmu društvenoga (državnoga) zajedništva: radilo se to o politici, sportu, obrazovanju ili o visokoj kulturi. U nas je nemoguće mimoći realnu politiku koja se svodi na makijavelističko-rišljeovsko-kisindžerovsku maksimu: „Moralno i pravedno djeluj kad je moguće, a nemoralno i nepravedno kad je potrebno!“ (H. Küng). Zato svakodnevno iskušavamo kako se pojedinci, političke stranke i čitave institucije sunovraćuju u političku močvaru, u živi pijesak pasivnosti, nemoći i neodgovornosti za promjenu na bolje. Zato i zadnjih godina smatramo da smo stigli do kraja, a svaki dan, i ljudski i društveno, tonemo još niže.

Ipak, usprkos postojećoj društvenoj situaciji, iskustvu tolikih i neprestanih poniženja dostojanstva čovjeka, čini mi se nužnim da znanstvenici, nastavnici i profesori, studenti, jednom riječju intelektualci, zbog odgovornosti prema istini i vlastitom pozivu, zbog odgovornosti za budućnost pokoljenja koja dolaze poslije nas, ne prestanu tražiti integrirajuće društvene modele. Kao humus, kao pozadina iz kojega može proizaći integrirajuća, kohezivna društvena paradigma čine mi se važnim dvije antropološke i društveno vrlo relevantne zbilje. To su: *identitet i odgovornost*. Smatram da u krivim odgovorima na ova dva pitanja, pitanje identiteta i pitanje odgovornosti, leži dosta uzroka naše društvene strahote i sramote, općeg obezljublivanja, i da u tome ne malim dijelom leži razlog mizerne izdaje intelektualaca, jer pred tim pitanjima i odgovorima na njih, u cjelini gledano, stojimo bez stida i bez preispitivanja naše vlastite odgovornosti. Ograđujem se odmah da ću i sam ponuditi zadovoljavajući odgovor. Ovo je tek pokušaj.

Naime, u pitanju *identiteta* intelektualci ove zemlje mahom su se utopili u kolektivni, nacionalni i nacionalistički identitet. U njemu im je osigurano ne samo raditi, jer ima neučinkovitih aktivista pseudointelektulaca, nego im je u tom identitetu predivno „izležavati se“.

Ali i mali dio onih koji nisu pristali na te kolektivne, najčešće nacionalne identifikacije, svoju bitnost više baziraju na negaciji tobože svakog identiteta, oni su se uposlili na zlu drugoga a ne u potrebnom društvenom angažmanu i stvarnom raskrinkavanju i provjetravanju identitetskoga brloga. Štoviše, građanski identitet, kojeg neki o tih intelektualaca vatreno zagovaraju, po sebi ne isključuje nacionalni ni nacionalistički identitet kako oni to misle. Naprotiv, u njemu se može uspješno skrivati.

Mišljenja sam da nije problem u identitetu po sebi, ni u onom nacionalnom i religijskom (ne mislim nacionalističkom i religijsko-fanatično), te da je veliko zavaravanje negacija svakog identiteta. Identitet jest politički, ideološki konstrukt i izbor, najčešće – točno – nepromišljen i nerazborit, spontan i nametnut izbor, izbor najmanje slobodan, a ponajviše određen strahom i ugroženošću, kolektivnom prisilom i oportunizmom, intelektualnom pozom i unosnom pozicijom.

Za razvijanje nove kohezivne društvene forme, koja će onda utjecati i na osnaženje ideje zajedničke države, potrebna je novo vrednovanje i određivanje identiteta, a ne njegovo brisanje. Odnosno, u državi koja je religijski, nacionalno i kulturološki pluralna i polifona, može se živjeti samo ako se uvažavaju različiti identiteti, od onih koji se (a ti su većina) baziraju na religijsko-nacionalnom do onih koji imaju drukčija identifikacija uporišta.

Mogli bismo to i ovako izraziti: Bosna i Hercegovina kao kraljevstvo, ejalet, zemlja (*corpus separatum*), republika i konačno država, u svojoj je povijesti bila zemljopisni prostor relativno stabilnih vanjskih granica, ali najčešće nesamostalna nego pod dominacijom većih država. Ali ne samo vanjski, nego još više unutarnje, ona odslikava *kontinuitet diskontinuiteta*. U ovoj paradoksalnoj sintagmi iskazana je činjenica da u ovoj zemlji/državi nije postojao niti ga danas ima neki državotvorni identitet – izuzev perioda bosansko-hercegovačkog republičkog održavotvorenja u Titovoj Jugoslaviji, i to od ustava iz 1974. do početka rata – za sve njezine religijske i nacionalne komponente, za sve kako se to danas može kazati konstituente.

Ipak, povezano s tim tako važnim i neporecivim, iako traumatiziranim i manipulativnim pojmom identiteta, kontinuitet u svim tim lomovima, u svim povijesnim cezurama, a jedna traje i danas, jest činjenica da je preživio i onaj identitet kako drugi, onaj religijsko i nacionalno drukčiji, bitno utječe na formiranje, oblikovanje i izgradnju vlastitoga identiteta kako god ga se zvalo i na čemu god se taj identitet formirao. I svaka agresija, svaki povijesni lom, svaka naša nulta točka i društvena kataklizma, svjedoči o nastojanju da se taj *otvoreni, inkluzivni identitet* poništi, jednostavno rečeno, da se drugoga isključi iz identiteta, da ga se ukloni iz blizine i s očiju, da se konačno riješi (*Endlösung*) problem drugoga i da se napokon zaposjedne svoj čisti *Lebensraum*. Odatle onda proizlaze sve nacionalne ili nenacionalne ideologije i politike identitarne isključivosti. U tome nalaze profit mešetari i mistifikatori patničke povijesti i navodno „svoj“ narod sele u prostore nebeske svetosti ili dženskog merhametluka, diviniraju ga i uzoholjuju do Božjeg/Allahova prijestolja. U tome razne nacionalne i religijske hulje poriču ili friziraju svoje grešnu i zločinačku prošlost te u kulturnom primitivizmu drže zatvorene svoje

slijepe poslušnike. U tome nacionalni i religijski mitotvorci i viktimoborci grade identitete čije je osnovna oznaka zlopamćenje. Odatle i ono obredno-religijsko manipuliranje svetinjama, svetim simbolima i samim Bogom za potvrdu patničkog identiteta i „prirodnu“ demonizaciju drugoga. Odatle i ono tako nakaradno i protivvjersko sijanje nacionalnih i religijskih simbola po ovoj državi.

S druge strane, svaki put u povijesti ove zemlje – osobito u povijesti tzv. niskoga intenziteta, dakle osobnoga susretanja, poštivanja i pomaganja konkretnoga drugoga, religijski i nacionalno drugog, s konkretnim imenom i licem, uopće ideološki i svjetonazorski drukčijega, svaki put kada se svoj identitet nije nijekao ali ni gradio na isključivosti, nego se prelazila granica identiteta, pobjeđivao je zapravo život. U tom smislu pred nama, i nama koji trebamo vratiti dostojanstvo poziva intelektualca, stoji zadaća *ne deidentifikacije nego demistifikacije* tih oholih i diviniziranih, tvrdih i zatvorenih, netolerantnih i primitivnih identiteta. To podrazumijeva i onaj vrlo mučni integrirajući put sastavljen od slušanja i razumijevanja, dijaloga i nužnog zdravoga konflikta i s onima koji nastavljaju izolaciju i manipulacije identitetom.

Demistifikacija identiteta ne računa kratkoročno nego na braudelovsku povijest dugoga trajanja, na strpljivi i mukotrpn rad. Demistifikacija započinje uvijek s načelom kojega treba vratiti u naš društveni prostor, u naše učionice, medije, katedre, mihrabe i oltare. To načelo je jednostavno i poznato: *Drugi i drukčiji bitno pripada u moj identitet*. Moj identitet konstruira i onaj drugi koji sa mnom dijeli isto društvo i istu državu i u formi otpora, čak i onoga najgorega otpora kao nasilja i agresije.

Ovdje treba barem napomenuti kako taj „famozni“ drugi i drukčiji nije samo nacionalno i religijski drugi, nego i onaj moj istovjernik i sunarodnik, onaj koji sa mnom tobože dijeli isti svjetonazor a učinio je zlo drugome. Jer ako taj „moj“, taj moj zločinac meni nije „drugi“ – a on se sistemski, od vrtića do fakulteta, u nas poriče i prikazuje kao heroj i nacionalna svetinja – onda se onog stvarnoga drugoga nikada neće prepoznati kao bližnjega, *kao sebe samoga*, kao neotklonjivog iz moga identiteta. Onda nikada neću biti svoj, nego uvijek netko drugi.

U demistifikaciju identiteta, u njegovu detronizaciju pripada tako i odgovornost za zlo koje je počinjeno u prošlosti u ime konfesije i naroda, politike i ideologije kojoj pripadam ili koje zagovaram. U mome identitetu, i kada bih to rado zanijekao, pripada prošlo zlo za koje uopće nisam kriv, ali jer sam društveno biće, jer sam član pluralnoga ali opet jednoga društva, i jer me drugi – i kada to uopće ne bih htio i kada to nepravedno čine – identificiraju s onima koji su njihovi stvarni ili konstruirani zločinci, ja samo odgovoran. Ako identitet u najširem smislu znači pripadanje, nikome, a pogotovo intelektualcu, nemoguće je izvući se iz pripadanja ovakvom identitetski sukobljenom društvu. Zato intelektualac u konačnici bez ostatka ne pripada nijednom identitetu, ali je dio svakoga od njih, odgovorno upleten u sve njih i nijednom ne dopušta izolaciju i nijekanje drugoga. Intelektualac nije, dakle, onaj koji je raskrstio sa svakim identitetom, pogotovo ne s manjinskim, onaj koji se povukao u nedodirljivost imaginarnog kozmopolitizma i uopćene filantropije, niti je onaj koji se skriva iza praznih fraza religijske ljubavi prema svima, nego je demistifikator svakog apsolutiziranja i pobožanstvenjenja povijesno relativnih i kontingentnih identiteta.

Ako bi se ovo prihvatilo, ako bi se strpljivo i neumorno inzistiralo na tome – koliko god to djelovalo utopijski – mislim da bi u skoroj budućnosti došlo do stabilizacije naših društvenih odnosa, do osnaženja države, do promjene ustava, do „denominacije entiteta“ (E. Šarčević) i tolikih mjesta i gradova, do promjene zakona, institucionalnih i teritorijalnih prestrukturiranja u kojima će oni drugi biti jednakopravni građani.

Uz demistifikaciju identiteta neizbježnim mi se čini postavljanje *principa odgovornosti* kao sastavnoga dijela nove kohezivne forme, integrirajuće paradigme za svaku našu društvenu zajednicu, od obiteljske i prijateljske, do akademske i državne. Naravno, načelo odgovornosti traži sadržaj. U ovom kontekstu, povezano s identitetom, taj se sadržaj očito i nameće. On je *odgovornost za drugoga*, gdje drugi podrazumijeva i obuhvaća, kao u koncentričnim krugovima prostornu i drugu blizinu, dakle od odgovornosti za bližnjega do odgovornosti za protivnika (neprijatelja).

Nažalost, u bilo kojem našem području, od religijskoga, medijskoga, obrazovno-akadenskoga do onoga visoke politike, osjeća se krajnji deficit odgovornosti, a ako ima neke odgovornosti onda je njezin sadržaj reduciran na nacionalnu, religijsku i partijsku poslušnost. Nije, međutim, problem samo u tome što se odgovornost svela na partitokratske, klerikalno-hijerarhijske i liderokratske strukture i mehanizme. Riječ je i o tome da se društveno neodgovorno djelovanje čak nagrađuje, smatra politički korektnim i društveno poželjnim. Politika je u nas uspjela da iz sebe progna moral i njezinu glavnu komponentu – odgovorno djelovanje. Uspjela je deobligirati i pojedinca i institucije od odgovornosti za druge pored sebe i društvo u cjelini. Većinu je gurnula u prostor porodičnog morala, i to s vrlo sumnjivim postavkama, ili u individualističku etiku egoistične brige za sebe, u tzv. „zlatnu osamu“ nedodirljivosti i neempatije za nebrojene socijalno obespravljene ljude. Politika je uspjela pobijediti tako što se sve manje čestitih ljudi njome bave. Uspjela je u ljudima proizvesti nepostojeću krivnju i osjećaj manje vrijednosti ako odgovorno misle i s pravom je kritiziraju.

Kada govorimo o odgovornosti, onda se ona odnosi od pitanja ekologije do visoke politike, od komunalnih problema, zajedničkoga vlasništva, kulturne baštine do odgovornosti za najbližega s kojim živim – do onoga kojega smatramo identitetski krajnje drugim, neprijateljem, ali i do metafizičke odgovornosti ovdje shvaćene – nekima možda preuzetno – za transcendenciju i za Boga.

Sva ova područja zahtijevala bi iscrpnije elaboriranje. Za ovu priliku htio bih istaknuti samo nekoliko stvari koje mi se čine neodgodivim u vraćanju odgovornosti kao mogućeg integrirajućeg modela za naš društveni život.

Mogli bismo, naravno, odgovornost utemeljiti religijski ili etički na tzv. *zlatnom pravilu* djelovanja, etičkoj baštini čovječanstva, tako da se ne čini drugom ono što se ne želi da drugi nama čini, ili pozitivno izraženo: da činimo drugome ono što želimo da se nama čini. Mogli bismo odgovornost izraziti i jednim od vrlo korisnih Kantovih etičkih imperativa, naime, da postupamo tako da maksima našega djelovanja može postati općim zakonom za sve ljude. Mogli bismo svoje etičko djelovanje, kao verifikaciju i političke i religijske prakse, utemeljiti i na *svjetskom etosu* (*Welethos*) kako ga predlaže Čikaška deklaracija i njegov utemeljitelj teolog Hans Küng.

No, za naše društvo i za nas pojedinačno čini mi se da bi barem, u početnom stadiju našega traženja integrirajućega društvenoga modela, bilo vrlo važno odgovornost vezati

također za identitet. Pa kao što na moj identitet konstitutivno pripada drugi, tako i u definiciju mene kao etičkoga bića pripada odgovornost za drugoga, naravno, počevši od najbližih do protivnika (neprijatelja). Ovdje ne slijedim samo biblijsku tradiciju koja leži u korijenu kršćanske i islamske vjere i njihove fundamentalne prakse, nego sastavnicu svih religijskih učenja, a vlastita je i svim „sekularnim svecima“, humanistima bez religiozne vjere. Ona bi se mogla izraziti na sljedeći način: *Svoju humanost, humanizaciju sebe i svijeta, a i svoju religioznost najautentičnije i ponajviše ostvarujem u odgovornosti za drugoga.* [Naravno, ljudskost se, a i religioznost ne iscrpljuje u etici, pogotovo ne u onoj političkoj, jer i iznad nje postoji sloboda, milosrđe i milost. No, etika odgovornosti je nezaobilazni kriterij ostvarenja humanosti kao slobode i milosti, i Božje milosti i milosrđa na koje vjernici računaju i kad se sloboda pervertira u zločin, pravda u nepravdu, i kada se i najetičnije djelo ne primijeti, obezvrijedi ili zaniječe.] U našem pluralnom bh. društvu to bi značilo da u licu drugoga, stranca i tuđinca, da u povijesti pojedinca i kolektivnoj povijesti meni drugih, prepoznajem čovjeka-osobu za koju sam odgovoran, da na tom licu kontroliram i otkrivam i svoje zlo, zlo moga kolektiva. Iznad svega, da u tom licu otkrivam patnju, često ili nikada nepriznatu patnju i nesreću učinjenu drugome s moje ili strane moga naroda ili nekog vlastitog kolektiva. Štoviše, ne samo da patnju drugoga prepoznajem, da je se sjećam i priznam, nego da je razumijem i nastojim zacijeliti, ozdraviti, utješiti konkretnim povratom pravde i nadoknade za učinjenu nepravdu, ako ne stvarnim žrtvama a ono preživjelim tih žrtava.

Primjetno je ovdje kako se ona sveprisutna tjeskobna briga i panični diskurs o odgovornosti za vlastiti (nacionalni, religijski ili neki drugi ideološki) identitet transferira u područje odgovornosti za patnički identitet drugoga, u ono što se naziva transetničko i transreligijsko sjećanje iz kojeg proizlazi transetnička i transreligijska odgovornost. Primjetno je, a imamo slučajeve u povijesti čovječanstva, da se civilizacijski ili univerzalni identitet, tako potreban nama ovdje, gradi ne samo na obrani sebe, svojih i svoga prostora, svoga partikularizma, nego na transetničkoj memoriji. Zato je jedan od najboljih primjera holokaust. Za nas, u našoj državi, naš civilizacijski, naš ljudski i vjernički, naš intelektualni i profesorski identitet trebao bi biti u odgovornosti prema Srebrenici i drugim stratištima ali nepoređanim samo po tome kolika je količina zla stajala iza njih, niti po onoj pojeftinjenoj paroli: „svaki je zločin zločin“, pa čak, iako ovdje s pijetetom i strahopoštovanjem treba ovo izreći, ni po tome kolika je količina patnje prouzrokovana, koliko je ljudi s konkretnim imenom i konkretnim licem na tim gubilištima odstranjeno iz živih, nego po neodgovornosti nas živih i u ratu i danas, po molohizaciji krvno-srodničkog, bio-socijalnog i prostorno-osvajačkog identiteta, po našoj odgovornosti (čitaj: manipulaciji i profiterstvu) prema žrtvama i današnjem obezluđivanju i zavođenju njihovih preživjelih.

Univerzalnost patnje, odgovornost za nesreću drugoga, trebao bi konačno postati model obitavanja ove države. Uživljavanje u stanje i stav drugoga, i onda kada on griješi, ne epistemološki monizam nego epistemološki altruizam, paradigma je kojom bi se trebala pisati naša historiografija, udžbenici, organizirati politički, religijski i društveni život. Sva naša stratišta, od velikih do onih, nazovimo ublažavajući, „malih“, i prema njima djelotvorno iskazano transetničko suosjećanje i solidarnost, trebaju postati ogledalo iz kojega bi nam se svakoga jutra, prije početka svakoga dana, prije svakoga društvenoga posla, u lice vlastitog identiteta izgovaralo upozorenje da ne gledamo samo sebe.

Ovdje je zamjetno kako se preokreće naša perspektiva, kako se u konačnici i ta naša tobožnja posvemašnja metafizička usmjerenost, dakle najčešće verbalistička i licemjerna religioznost kojom je premreženo i prezasićeno naše društvo i država, preobražava u praktičnu vjeru, dok se ti silni vjernici, poznavatelji nebeske geografije i božanskih stanova deložiraju iz onostranosti i spuštaju u svoju imanenciju, prizemljuju u svoj realni i jedini, zemaljski kontekst, do susjedove kuće koje nema, do stana u kojem više njega nema, do odsutnosti drugoga koja, usprkos svim ignoriranjima, nekada ipak tiho zakuca na naša vrata. Metafizika se konkretizira, ozdravljuje se od religijske patologije i šizofrenije, ako se u licu drugoga otkriva *prva* transcendencija, i *posljednja* transcendencija kao mogući trag Boga u kojega se vjeruje, ako se na tom licu uvijek čitaju ne samo religijske nego i općeljudske opomene, zapovijedi: Ne ubij, poštuju, ne krnji pravdu, budi na usluzi, priteci u nevolji!

Da zaključim: U demistifikaciji svakog zatvorenog i totalitarnog identiteta, u identifikaciji s drugim i u odgovornosti za drugoga, gdje god i kako god se utemeljivala, izabirala ili opravdavala ta drugost, leži mogućnost uskrišenja nove društvene nade i novog kohezivnog modela i onog najugroženijeg a najnasušnijeg kontinuiteta ove zemlje/države u njezinom suvremenom ratnom i postkonfliktnom diskontinuitetu. Ta nada nije pasivno čekanje nego aktivna i odgovorna nada u kojoj konačno leži jedna od temeljnih oznaka ljudskosti.